Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 93 (15313) ◆ 1994 чылдың июнь 23, четверг ◆ Ат салган шагы 23.30. Садар өртээ 60 рубль.

БОРИС НИКОЛАЕВИЧ ЕЛЬЦИННИҢ ТЫВАГА ЧОРААНЫ

КЫЗЫЛ (РосИТА — СЧТА). Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцин Тывага кээп чораан үезинде республиканың удуртулгазы-биле ол ужурашкан. «Россияның девискээрлериниң хөгжүлде деннели чаңгыс аай эвес. Ынчангаш оларның хөгжүлде айтырыгларын чаңгыс аай кылдыр көрүп болбас» деп, Россияның Президентизи демдеглээн.

«Россияның республикалары бот-амыдыралдыг болганда, олар кажан-даа чаңгыс аай болуп шыдавас» деп, Борис Николаевич санап көрген. Республика, область, край бүрүү-биле харылзааны тус-тус чорудар апаар деп, ол медеглээн. «Тыва болза Моол-биле кызыгаарлашкак, Кыдат-биле база харылзаалыг. Ол бүгү харылзааларны калбартыр херек» деп, Россияның Президентизи онзалап айыткан. Экономиктиг нарын байдалдан Тыва Республиканы өске черлер-биле харылзааларны, чижээ, «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияны дамчыштыр уштур апаар деп, Президент чугаалаан.

Россия Федерациязын быжыглаары — Президентинин эң чугула сорулгазыдыр деп, Борис Николаевич медеглээн. Ынчаарга Тывада экономиктиг көргүзүглер Россияда ортумак деннелден безин куду болуп турарын ол айыткан. Ынчаарга Тыва Республика бодунуң хуузунда акша-хөрөңгилери-биле амыдыраар аргазы чок болуп турар.

Амур обласка барып чораанының түңнелдеринге Президент база доктааган. Ол область бодунуң акша-хөрөңгилериниң күсели-биле амыдырап шыдаар аргалыг. Тывада байдал оон өске болуп турар. Амурнуң болгаш Тываның аразында дыка улуг ыытал бар болуп турар. «Бодунарның акша-хөрөңгинер-биле чурттаңар деп чугаалаар болза, ол чөптүг эвес болур ийик. Тываның удуртукчулары, хамаатылары бо талазы-биле буруулуг эвес. Тываның экономиказы ынчаар тургустунуп келген чүве-дир. Тываның амыдыралы Россияның чонунуң амыдырал деңнелинге чедер кылдыр республикага дузалаар ужурлуг бис» деп, Борис Николаевич Ельцин медеглээн.

Б. Н. Ельцинниң оон ыңай чугаалааны болза: «Чүгле аазаашкыннар-биле кызыгаарлаттынар деп бодавайн турар мен, а Россия бюджединден шыырак дузаламчыны бээрик Тываның удуртукчуларынга магадылаан мен». Рынок харылзааларын шиңгээдип алырынче, реформаларны дүргедедиринче тываларны Президент кыйгырган.

Тываның бойдус курлавырлары байлак дээрзин Президент демдеглээн. Республика болза ыяш-биле, электроэнергия-биле бодун хандыртынып, курорт, туризмни сайзырадыр аргалыг. Республикада эң-не нарын айтырыг — оон инфраструктуразын, транспорт харылзаазын хөгжүдери-дир деп, Борис Николаевич демдеглээн.

Россияның Президентизи-биле ужуражыышкынның сөөлүнде республиканың хөгжүлдези дүргедээр, чонның амыдыралы экижиир дээрзинге идегелди Б. Н. Ельцин илергейлээн.

Тываның экономиказын, социал адырын хөгжүдер дугайында оон ат салганы ийи Чарлыктарның күүселдезин чедип алыры эргежок чугула деп, Россия Федерациязының Президентизи чугаалаан. Төптүң болгаш Тываның удуртулгазының аразында идегешпес турган чорукту чайлатканын, республикада националдар аразында дүшкүүрлүг чоруктуң чогун Президент айыткан. Тываның чонунуң амыдыралынга таарымчалыг байдалдарны тургузары республиканың экономиказын кризистиг берге байдалдан дүрген уштуру эргежок чугула деп, Борис Николаевич онзалап демдеглээн.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикага аян-чоруунуң түңнелинде Тыва Республиканың Чазааның бажыңына калбак киржилгелиг ужуражыышкын болганын мооң мурнунда дыңнаткан турган болгай. Аңаа Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак сөс ап, чүве чугаалаан. Ооң чугаазын мооң адаанда парладывыс.

Хүндүлүг Борис Николаевич, Россияның Чазааның болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчулары!

Бодумнуң хуумдан, Тыва Республиканың Чазааның болгаш хөй националдыг улузумнуң өмүнээзинден тыва черге Силерге байыр чедиреринге өөрүп тур мен. Чуртка мындыг кончуг нарын үеде безин биске кээр арганы тыпканынар дээш Силерге сеткилдиң ханызындан өөрүп четтирип тур мен, бистиң черге мооң мурнунда күрүне баштыңы кижиниң буду черле базып көрбээн.

Бир эвес шыны-биле чугаалаар болза, Силерниң бистиң черге келгениңнери канчаар-даа аажок улуг ниитилел-политиктиг болуушкун кылдыр үнелеп көрүп турар улус-тур бис. Бирээде, бистер ону бистиң улусту хүндүлел турарының демдээ кылдыр үнелеп турар бис. Ийинде, федералдыг төп черниң Россияның регионалдыг болгаш национал политиказының чаа-чаа хевирлерин болгаш утка-шынарын дилеп тыварынче, ооң шынныг күрүне тургузуун чедип алырынче база бир базым-дыр. Үште, Силерниң маңаа келгеш көрген-билген үүлдериңер-биле реформалар талазы-биле боттарывыстың билип турар үүлдеривисти, дуржулгавысты, оларның келир үезин силерниң билип турарыңар-биле нүүртештириниң биске эң ховар аргазыдыр деп үнелеп көрүп турар бис.

Сөөлгү чылдарда Ельцинни гуманизмни херек кырында бодарадып, камгалаан политик кижи болгаш барык толстойжу ёзунуң бүгүнү өршээп көрген кижи кылдыр хенертен бодумга ажыдып, билгенимни база бадыткап тур мен. Борис Николаевич, мээң ындыг түңнелдеримни Силер маажым, бүдүү чектээшкин кылдыр биле бээриңнери күзексевейн тур мен. Ынчалза-даа Силерниң оларны үнези куду мактаашкын кылдыр көре бээрин оон-даа артык күзевейн тур мен. Бир эвес ажыы-биле чугаалаар чүве болза, силерниң-биле баштайгы көрүшпейн танышканывыс чылдарда Силерге мээң хамаарылгам бооп турган, ёзугаар чорук болган. Ынчангаш улус Силерниң удуртукчу-баштыңчы болур эргеңнери хүлээп көрген-даа. Хөй национал улустуг Тыва эрткен чылдың декабрь 12-де боттарының чаа Конституциязын бадылаан, Россияның Конституциязының төлевилелин чүге хүлээп албааныл деп айтырыг Силерни болгаш Силерни долгандыр турарларны бо хүннерге чедир сонуургадып турар деп бодап тур мен. Мында уттуруушкуннуң чылдагааннары адышта ышкаш көстүп турар.

Россия Конституциязы башкарылганың президент хевирин дүрүмчүдүп турар. Ол, Россияның эрге-ажыктарынга эң таарымчалыг бооп, аңаа дүгжүп турар. Ынчаарга биске болза президент-парламент чагыргазы эң таарымчалыг бооп турар. Ындыг боттуг үүлдү республикада чамдык агитаторлар Россия Федерациязының Конституциязынга удурланырының чылдагааны кылдыр ажыглап шыдааннар.

Мен чоокта чаа бистиң ырак-узак черлеривиске чорааш, ээп келдим. Ол үеде бөдүүн кижилер мээн-биле чугааның үезинде хамыктың мурнунда чүүү магадап турган деп бодаар силер? Ельциннин бистиң республиканың бергедеп турар айтырыгларының талазы-биле

(Төнчүзү 2-ги арында).

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

СҮТ ЭЛБЭЭН

Кызыл-Мажалыкта сүт заводу бо чылдың эрткен беш айларында элээн бергедээшкиннерге таваржып турган. Кожууннуң сүт-бараан фермалары колдуунда сүт дужаавайн, хүнде үгле 200-300 килограмм сүт кирип турган. Эвээш-даа, хөй-даа сүт заводка кээрге, ону ажаап, болбаазырадыр, продукция үндүрери-биле дериг-херекселдерни ажылдадыр апаар болгай. Бир хүнде 10 тонна чедир сүт болбаазырадыр күүлүг заводка эвээш сүт кээрге, электроэнергияга, одаар, кыварчаар материалдарга хөй чарыгдал үнери билдингир. Ынчангаш завод сүт дужаган ажыл-агыйларга өрөгиг болуп, боттарывыс карылталыг ажылдап турувус. Акша-төгерикке бергедээш, күрүне банкызындан 40 миллион рубль чээли база алган бис, ону эгидер хуусаа база келген. Эрткен айларда эвээш сүттен үгле 9 млн. рубль киирип алган бис, а фермаларга өрөвис— 18 млн. рубль.

Заводка бо чоокта капитал септелге болбаан, дериг-херексел эргижирээн, чер адаанда, кырында хоолайлар дадарып, дештип турар, бус үндүрер котёлдар база бакыраан. Бо бүгүнү кылырына хөй түңнүг акша-төгерик херек. Боттарывыс күжүвүс-биле септелгени чорудуп тур бис, заводту хаптар арга база чок.

Май айның 15-тен эгелеп кожуунуң сүт-бараан фермалары сүттү заводка көвүдедир эккеп эгелээн. Оон аңгыда, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның сүт-бараан фермалары дугуржулга ёзугаар сүдүн бистиң заводка дужаап эгелээн. Ынчангаш хүнде заводка сүт 5-7 тонна чедир кээп турар апарганы өөрүшкүлүг болу берген. Ол сүттен өреме, творог, ак саржаны хүн бүрү кылып, боттарывыстың «Тарак» деп садыывыста, база коржаа садыында садып тур бис. Сүт көвүдээрге, чон сүттү хөйну база садып албас апарды. Сүттен продукция хөйну кылырга, көк сүт көвүдээн, ону хаван азыраарынга, өске-даа үвеге хереглээн ажылчын коллективтер, чурттакчы чон садып ап болур. Чагыг ёзугаар хөйну алыр улус болза, бажыңынга база чедирип бээр бис. Көк сүт бисте хөй, өртээ чиик, хереглээн улус биске кээп чагыгдан кылып, садып ап болур.

Ажыл-агыйывыста бергелер турза-даа, заводту тургуспас дээш бүгү-ле хемчегларни ап, сүттү хүлээп алыр, оон продукцияны хөйну кылгаш, чонга садар дээш күжениишкиннерлиг ажылдаар бис.

Өпей КУУЛАР.
Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң директору.

НЕДЕЛЯ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН

Кызылдың дөрт дугаар профтехучилищезиниң баазызынга түр хуусаалыг курстар болуп эрткен. Ооң дыңнакчылары республиканың профтехучилищелериниң директорлары, оларның өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчылары, кижизидикчи башкылар, инженер-мастерлер болган.

Түр курстарның дыңнакчылары бир неделя дургузунда профтехөөредилге ажылдакчыларының мергежилин бедидериниң Бүгүроссия институдунуң гуманитарлыг кижизидилге кафедразының эргелекчизи В. А. Мосоловтуң лекцияларын дыңнаан. Вячеслав Андреевич Москвадан келген. Оон лекцияларының кол темазы — рынок харылзааларының үезинде кижизидилге айтырыынга чаа арга-методтарны тывары, аныяк кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинче боттуг сагышты салыры, янзы-бүрү шажын-чүдүлгелериниң, улусчу педагогиканың эки талаларын амыдыралга ажыглаары. Ол боттуг чижектерни киирип турган, дыңнакчыларның кичээнгейин хаара туткан.

Кыска хуусаалыг семинар доозулган соонда республиканың профтехучилищелериниң удуртукчулары шылгалдаар дужаган. Мындыг семинарны профтехучилищелерге өөредилге чорун турда эрттиргеш, ынчан көргүзүг материалдарын, национал найыларны көрүп турган эрттирген болза, моон ажыктыг болгаш солун болур дээрзин дыңнакчылар боттарының талазындан илереткеннер.

(Бистиң корр.).

«ТЫВАЛААР КУСКУН-БИЛЕ» ЧУГААЛАШКАН

Чылдың-на, барык бо үеде, тыва дыл болгаш чечен чогаал башкылары Кызылга чыглып келирлер. Республиканың башкылар билиин бедилер институдунуң ол эртем талазы-биле кафедразының удуртулгазы-биле олар түр курстарга билиин бедидип, арга-дуржулга солчуп турарлар. Хуусаазы эвээш-даа бол, шак ындыг курстар ылангыя аныяк башкыларга боттуг дузаны чедирип келген. Бо удаада чайгы курстарның программазын ёзугаар Салим Сүрүн-оолдун «Тывалаар кускун» деп номунга номчулга конференциязын Кызылда «Аныяк» деп шенелде-өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкынының бажынынга тыва чечен чогаал-биле холбаалыг башкыларның киржилгези-биле эрттирген.

Башкылар билиин бедидер институттун тыва дыл болгаш чечен чогаал кафедразының улуг башкызы Чүлдүм Чаптың удуртулгазыбиле эрткен конференция ажык чугаа байдалынга болганы солун. Ук чугааны Улуг-Хем кожуунның Торгалыг ортумак школазының башкызы Д. Д. Конгар эгелээн. А эдеринчи илеткелди ол-ла кожуунда Хабыйракан ортумак школазының башкызы Т. Т. Допуй-оол кылган. Олар «Тывалаар кускунунуң» авторунун дугайын чыылганнарга таныштырган, ук номнун алыс утказын, темазын сайгарган.

Чаа роман дугайында боттарының санал-онаын өске башкылар чугаалап, чогаалчыга айтырыгларны салгылаан. Салим Сазыгович айтырыг бүрүүнге долу харыыны берген.

(Бистиң корр.).

БУМБА ОВААЗЫН ДАГААН

Тес-Хем кожуун биле Моолдуң кызыгаарында ыдыктыг Агар даанның шыпшык бажы болур Бумба овазын 62 чыл эрткенде база катап дагаан Ол езулалды Самагалдай хүрээзиниң даа ламазы Даш-оол Кунгаа башкарып эрттирген. Оваа суурдан элээн ырак болганындан Бумба овазын дагаан езулалга Ак-Эрик суурнуң кезек улуг назылыг кижилери, суур чагыргазының база ында коллективтиг ажыл-агыйның удуртукчулары барып киришкеннер.

Оваа дагаанының езулал байырлалы суурга уламчылаан. Оваа дагаан черден эккелген аъш-чемниң дээжизин барык-ла кижи бүрүзү амзаан.

Ол хүн улуг, биче мөгелерниң хүрежи болган. Он алды хар чедир элээди оолдарның хүрежинге Оскур Эрендей шүглүп үнген А Мөнгүн-Херел Дандаа үжүүрлешкен. Руслан Баян биле Сергелең Доптан үшкү, дөрткү черлерни ээлээн. Шүүлген, үжүүрлешкен мөгелерге ирт, серге берген.

Улуг мөгелериниң хүрежинге республиканың сураглыг мөгелериниң бирээзи Сергей Дандаа шүүлгеш, аът-биле шаңнаткан. Тес-Хем кожуунның начын мөгези Сүктер Шимет үжүүрлешкеш, шаңналынга ирт алган Чимит Куулар (Өвүр). Карим Сарыг үшкү-дөрткү черде болган. Олар сергелер, өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Оваа дагаанының езулалынга келген кижилер аът чарыжын, баг, хендир тыртар маргылдааны, Самагалдай, Ак-Эрик, Чодураа суурларның бот-тывынгыр артистериниң солун концертин көргеннер.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«(Шыныың» корр.).

ТЫВА УРУГ СПИДТЕН ӨЛГЕН

Тывага кажан-даа туруп көрбээн шээр аарыгның бир аар хевири СПИД көстүп келген. Чоокта чаа СПИД-тен аараан тыва уруг амы-тынын камгалап шыдавайн барган. Келир үениң иези болур аныяк чалыы студент уруг ол халаптыг эмнеттинмес аарыг—СПИД-ти Москвага өөренип турган, даштыкы эш-өөрү-биле холбаалашканының түңнелинде тып алган. Тыва кыстың кадыы ооң мурнунда-ла шала көшкак турганындан СПИД-тен аараан соонда, аарыг кончуг дүрген өскүүп, өлүмге чыгап келген.

Тывада чурттап турар ада-нези уруунуң аарып турарын дыңнай сал-ла Москвадан аалынга эккээрге, үгле ийи хонгаш, чалыы назынындан чарылган.

Өлүрүнүң мурнуу чарында ол Москвада ийи тыва кыс эштиг мен дээрзин, оларның бирээзи база СПИД-биле аарып чоруур байдалын үгле дыңнадыр аргалыг болган. Ол аныяк кыстар ында-мында өөренип турар улус бооп мегеленип, Москвага чурттаар эрге чок хирезинде-ле, айыылдыг оруун уламчылавышаан.

Бо медээге холбаштыр сайгарылгалыг делгеңгей тайылбырны республиканың клиниктиг иммунология төвүнүң улуг эмчизи Анна Момбужаевна Ламажаа «Шыныың» дараазында номерлериниң бирээзинге бээр.

Бир эвес танышкан, холбашкан кижилери-биле сеткилинге шала чигзинчиг хөөн-бодалдар бар болза, дараазында телефоннарже долгаар: клиниктиг иммунология төвү: 3-50-60, лаборатория — 6-19-34. Шинчидип алыксаан кижилер бо адреске баар: **Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 116.**

(Бистиң корр.).

Дээди Хуралдың сессиязында

Июнь 17-де ТР-ниң Дээди Хуралының бирги сессиязының 13-кү пленарлыг хуралы болган Хүн чурумун бадылаар мурнунда ДХ-ниң Даргазы К. А. Бичелдей РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельциннинг Тывага кээп чораанының дугайында кыска дыңнадыг кылган.

Ол хүндүлүг аалчының аян-чоруун республиканың политиктиг амыдыралында улуг болуушкун деп демдеглээн. Тываның экономиктиг берге байдалын Россияның удуртулгазы билип турар дээрзин Б. Н. Ельцин чугаалап чораан. РФ-тиң шупту регионнары бот-акшаландырыышкын-биле чурттап болур, бо принцип үгле Тывага хамаарышпас деп, ол чугаалаан. Ооң амгы бергедээшкиннери эрги улуг күрүненин частырыглары болган, ынчангаш Тываның бот-акшаланыр аргалары чок дээрзи билдингир.

Конституцияларда бар чөрүлдээлерге хамаарыштыр база чугаа болган. Ону чоорту эдип ап болур, карышкактарны кады чөпшээрежилгениң аргазы-биле шиитпирлээр. Черге хуу өнчү талазы-биле улуг чугаа болурга, бистиң республикага черге хуу өнчү киирери ам дээрезинде эрте дээрзинге Б. Н. Ельцинни республиканың удуртулгазы бүзүредип шыдаан. Оон аңгыда чердугайында кандыг-даа конституссчу норма үгле референдум таварыштыр өскертинип болур болгай.

Бодунуң хайгааралдары-биле улежип олура, К. Бичелдей Россияның Президентизиниң чаагай сеткилдинн онзагайлап демдеглээн.

Ооң соонда сессия ажылын уламчылаан. Ол Пенсия фондузунуң даргазынга А. С. Чанзанны бадылаан.

Дараазында айтырыг республиканың Саян артында үш бүдүрүлгезиниң хуужудулгазы-биле холбашкан. Маңаа депутат Лариса Монгуш ол бүдүрүлгелериниң республикага чугула ужурдузалыын демдеглеп, чамдык айтырыгларны тодарадып алгыже ону соңгаарладырын эштериниң дилээн. Сессия ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Ооң сөөлүнде «Хөй-ниити каттыжыышкынныңның (организацияларның) дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелиниң катап сайгарылгазы болган. Бо талазы-биле чөпшээрежилге комиссиязын тургускан.

Албан медицина камгаладылгазының Тыва фондузунуң баштаар чериниң составының дугайында доктаалды хүлээп алганы-биле сессия ажылын дооскан.

Чартык чылды түңней көөр дараазындагы сессия июнь 28-те болур.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазаанда

УЛУГ УЖУР-ДУЗАЛЫГ АЯН-ЧОРУК

Июнь 20-ниң хүнүнде Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Республика амыдыралынга ужур-дузалыг он дөрт айтырыгны аңаа чугаалашкан. Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннинг Тыва Республикага июнь 15-16 хүннеринде албанныг аян-чоруунуң түңнелдериниң дугайында айтырыг орта бир кол черни ээлээн.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин Россияның Чазааның бөлүк кежигүннеринге үдеттирип алгаш, Танды кожуунга, Кызылдың алгыкеш фабриказынга, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге чораан, Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери, ажылчыннар-биле ужурашкан.

Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников бо талазы-биле илеткелди хуралга кылгаш, Россия күрүнезинин удуртукчузу бир-ле дугаар бистиң республикага келгенин айыткаш, Борис Николаевич Ельциннинг Тывага аян-чорук кылып чорааны республиканың хөй национал улустарының амыдыралынга төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун болган деп Тыва Республиканың Чазаа санап турарын чугаалаан.

РФ-тиң Президентизи албаннын аян-чоруун кылып чоруп турар үеде Тыва Республиканың удуртулгазы Россияның Президентизинге болгаш Чазаанга республиканың бо чылгы болгаш моон соңгаар социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг чамдык айтырыгларны шиитпирлээринге деткимче, дуза көргүзериниң талазы-биле дилеглерни кылган. Республиканың экономиказын хөгжүдеринге транспорттун ужур-дузазы улуг, ынчангаш транспорт системазын сайзырангайжыдарынче кичээнгейни салган. Саян-Шушенск ГЭС-тин суг моондаа-биле суг оруун ажыдар, ону чөптүг ажыглаарының талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Агаар транспортун Тывага хөгжүдеринге хамаарышкан чугааны база кылган. Шала туткан аэровокзалды чедир тударынга бо чылын ийи миллиард рубльди бээр болган. Бо тудуг ажыглалга кирерге улуг күчүлүг самолеттарны бээр. Ынчан делегейниң чурттар аразынга чүүктер сөөртүрүн организастаар. 1994 чылдың күрүне бюджединиң дугайында чугаалажыышкын болган, Тываны акша-көпек-биле хандырарын чогумчалыг шиитпирлээриниң хемчегларын алыр. Экономиканы эде тургузарының программазын деткээн. Президент Б. Н. Ельцин шиитпирлээр ужурлуг бо чугула айтырыгларны деткээн.

Россияның Президентизи болгаш Чазак делегациязының кежигүннери чугула тудуг объектилерин, оон иштинде алгы-кеш фабриказын, аэропортту, республика музейин, типографиязын болгаш өскелерни-даа акшаландырар талазы-биле айтырыгны көрген. Аян-чорук чоруп турар үеде алгы-кеш фабриказы, музей, аэропорт ышкаш чамдык тудуг объектилерин акшаландырар айтырыг таарымчалыг шиитпирлеттинген. Өске шиитпирлээр айтырыгларны, кылыр ажылдарны республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары чоокку үеде Чазакка, Россия Федерациязының яамыларынга, ведомстволарынга ажылдап кылырын илеткелчи дыңнаткан.

Россия Федерациязының Президентизин хүлээп алырынга белеткел ажылдарын канчаар чорутканынга оралакчы-президент доктааган. Кыска үеним дургузунда хүндүлүг аалчыны хүлээп алырынга белеткелди багай эвес чорутканын, ынчангаш Президентинин чогуур деннелге уткуп, хүлээп алганын демдеглээн. Президентиниң аян-чоруунун программазын ёзугаар оон чораан-на черинге болган ужуражылгаларны, чугаалажыышкыннарны чогуур деннелге организастыг эрттирген. Ынчангаш Россияның бирги Президентизиниң Тыва Республикага албанның аян-чоруу бедик деннелге, үре-түңнелдиг эрткенин А. А. Мельников сеткил ханыышкын-биле үнелеп чугаалаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннинг Тывага албанның аян-чоруунуң түңнелдеринге хамаарыштыр хуралга чүве чугаалаан. Россияның бирги удуртукчузунуң Тывага баштайгы албанның аян-чоруун кылып чорааны төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун дээрзин ол чугулалап демдеглээн. Борис Николаевич Тывага келгеш, оон экономиказы, социал хөгжүлдези, национал айтырыы, төөгүзү, культуразы-биле чоок таныжып, билип алганын ол айыткан. Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери-биле ужуражылга үезинде Б. Н. Ельцин бээр кээр деп тургаш, республиканың экономиказының байдалын бүгү талалыг өөренип көргенин дыңнаткан. Колдуунда бүгү көргүзүглер талазы-биле Россияның өске девискээрлериниң хөжүдап турар. Тываның бодунуң хөрөңгизи-биле оон үнери берге: мурнунда үгле чиг эт бээр девискээр турган, бүдүрүлгелер сайзыраваанын чугаалаан. Моон соңгаар Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедириинге бүгү талалыг деткимчени, дузаны чедирерин аазаан. Оон ыңай Б. Н. Ельцин Россия Федерациязының составында республикалар боттарының онзаланчак оруу-биле хөгжүүрүн айыткан. Тывага черни сатпас кылдыр чоннуң шиитпирлеп алганын Президент деткээн. Россия биле Тываның конституцияларының аразында чамдык ылгалдарга хамаарыштыр чугаа болган. Б. Н. Ельцин аңаа кандыг-даа ыйыышкын кылбазын айыткаш, ону чоорту бот-боттарын чоокшулаштырар хемчегларни алырын чугулага көргенин Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциннинг Тывага аян-чоруун Россияның иштики күрүне политиказын девискээрлерге болгаш федерацияга улам ыңай калбартыры кылдыр Чазак хуралынга санаан.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаалын белеткеп турар.

Чазак хуралынга Тыва Республиканың бюджединиң 1993 чылда күүселдезинин, ТР-ниң 1994 чылда күрүне бюджединиң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СОЛУННУН НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Солуннун дараазында номери саазынның келири-биле үнүп эгелээр.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

ийн Чарлыкты үндүргениниң соонда, амыдыралчы ужурдузалыг айтырыглар талазы-биле дорту-биле саналонал солчурундан кортпайндаа, бистиннге чедип кээр арганы тыпканын магадап көрүп турганнар. Бир хөрээжен кижи менээ мынча деп чугаалаан: «Ельцин дээрге бак сагыштыг эвес кижи болган-дыр. Ынчангаш ол биске чедип келген. 91 болгаш 93 чылдарда аңаа удур турган кижилерни өршээгени ол ышкажыл. Мен бистиң күрүневиске эң улуг дарганың — өзулуг чаагай сеткилдиг кижиниң келгенин эң баштай көрүп тур мен».

Борис Николаевич, «Ботдогуннаашкынны кайы хирени сыырып шыдаар болдурсилер, ол хирени алыңар!» — дээн, сурагжаан кыйгырыыңарны чер болганынга Силерге үргүлүү сагындырып турар чадавас боор. Силер бодунарнын ынча дээн сөстериңерге амгы үеде хомудап турарыңарны билбес мен, ынчалза-даа Силер ол сөстериңерден чаңгыс-даа катап өскерилбээнинерни херечилеп болур мен. Мен, бо республиканың Президентизи: «Мен ышкаш ынчаар кыл!» — дээн команданы Силерден черле дыңнап көрбедим.

1990 чылда чарлаан ботдогуннаашкын республиканга чогум үүнү бергенил? Бо айтырыгга чаңгыс аай утказынарлыг кылдыр харыылаары берге. Бистер күрүне тургузуушкунунга, конституция, политика талазы-биле реформага эвээш эвес үүлдерни кылыр аргалыг болган бис. Парламент декабрь 12-ден эгелээш, доктаамал үндезинде ажылдап турар. Чер-чер чагыргаларының даргаларын дорт бүгүннити бадылаашкын-биле соңгааш, оон соонда байырлыг өзулалдар-биле албан-дужаалга олурткулаан.

Эрткен чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алган болгаш аңаа элээн хөй принципиалдыг чаа үүлдерни үндезилеп быжыглаан. Ол дээрге херек кырында улустуң эрге-чагырга чок чоруун бадыткаан Советтерден ылгалып турар эрге-чагырганың төлээлекчи органнарының системазыдыр. Оон үндезини кудуку звенода — чер-чер чыыштары болгаш референдумнар боор турар. Олар чагырга черлериниң ажыл-чорудулгазын контрольдаар хүлээлгелиг болгаш оон даргазын албан-дужаалдан дүүрер эргелиг боор турар. Оон лээдн звенозу — Конституцияны өскертир болгаш аңаа немелде киирер онза эргелиг Дээди Хурал.

Чаа Үндезин Хоойлу суд реформазының эгезин салган. Бистериң Россиядан ылгалып турар үүлүвүс суд тургузуушкунунун петровчу хевирингe доктааганывыс болуп турар. Ол республиканың онзагай үүлдериниң салдарындан судьяларнын улуг чергелиг камгалалдыг болурун магалылап берип турар. Бир эвес топтап чугаалаар чүве болза, бисте ийнги кижи бүрүзү-ле акылдыма эвес-даа болза, кудазы, сээн кудан эвес-даа болза — сээн дарганың таныш-көрүжү боор турар ышкажыгай. Оон ужурундан судья кижи чаңгыс ол-ла кожуунга (районга) он чылдан ажыр үе иштинде ажылдап болбас кылдыр шинтпирлээн.

Эрге-чагырганың бүгү адырларынга ниити дөмей үүлү болза, оларны шуптузун улустуң сонгууру, оларга контрольдадыры ол боор турар. Оон-биле бистер улуска оларның эрге-чагырганы холга тударының өзулуг эргезин дедир эгидип берип турар бис.

Чаа Конституцияда эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазының, кандыг-даа кижилериң ооң ужур-дузазын кудуладырындан конституцияда айыттынган үндезиннерни болгаш хоойлу өзугаар эрге-чагырганы камгалаарының идегелдиг механизмин дүрүмчүдүп айыткан боор турар.

Россияның болгаш Тыва Республиканың Конституцияларының 90 ажыг хуузу бир дөмей боор турар. Оларның иелдирзинде кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын онзалап айтып турар. Ийет, оларның чамдык үүлдериниң аразында чөрүшкек бар харын. Ынчалза-даа унитаристерге бодааргa, бистер оларда үзе шинтпирлеттинмес чөрүлдээлер чок деп көрүп турар бис. Федералдыг төптүң оларны улам бергедиринче чүткүвейн турарынга болгаш Татарстан-биле харылзааларның үлегер-чижээ-биле оларны болбаазыраңгай аргалар-биле шинтпирлээринче бодунуң чүткүлүн көргүзүп турарынга өөрүүр-дүр мен. Суд реформазын бодумнуң канчаар көрүп турарымның дугайын үстүнде чугаалаан болгай мен. Черни хуу өнчү болдурарының айтырыы дыка нарын боор турар. Ол хөй талаларлыг. Кол-ла шаптыктаашкын — мал ажылының көжүп, одарладыр байдалы-биле холбаштыр одар-белчиирлерни коллективтиг ажыглап, ээлээриниң талазы-биле үүс-үүс чылдарда турып келген системазы боор турар. Оон ужурундан черге хуу өнчү ниитилел угаан-медерелинге анаа-ла эрге-хоойлу категориязы кылдыр сиңниггий четтикпээн боор турар-дыр. Оон чылдагаанындан республика референдумунга соңгукчуларның хөй кезиниин аңаа удур бадылааны база таварылга эвес. Республиканың удуртулгазы черни садарын болгаш садып алырын хоруур чоруктун рынокка шаптыктап турарын дыка эки билип турар. Ынчалза-даа ону большевисчи өзу-биле, декретбиле күштүг болдурар эргевис чок болгай. Рынок ооҗум-даа болза, бистиң кижилеривистиң угаан-бодалында сиңниккен чаңчылдарны шыны-биле өскертип турар. Бис бодап көөрүвүскe, бөгүн безин чурттакчы чоннуң элээн хөй кезии чер участоктарын гаражтар, усадьбалар тударынга, хууда дузалал ажыл-агый кылырынга садып алырының идеязын деткип турар апарган. Моон алгаш көөрге, бистер черни хуу өнчү болдурарын хүлээп көрбези-биле боттарывысты Россияга кандыг-даа хевир-биле удур салбайн турар-дыр бис. Чаа Конституцияда бо хүннерде бар боор турар чер харылзааларын айтып турар. Ынчангаш чер харылзааларын чоорту хөгжүдүп, сайзырадырының оруу эн-не таарымчалыг деп санап турар бис.

Борис Николаевич, үстүнде чугаалаан үүлдеримбиле холбаштыр бодумнуң бо чугаамга мындыг дыка чугула айтырыгны «оюп кааптар» моральдыг эрге менде черле чок. Тыва улустуң таваржып турар айтырыы — Сибирьниң бүгүде эвээш санныг улустарының база айтырыы боор турар. Чогум-на Силернин дорт удуртулганар-биле оларның эрге-ажыктарын камгалаарының программазының ажылдап кылдынганын бистин республиканга билир. Программа херек кырында бар боор турар, ынчалза-даа ол айтырыгларны шинтпирлээринин, харын-даа ону ханызы-биле өөрепип көөрүнүн талазы-биле көскү базымнар амдыызында чок боор турар-дыр. Ол программа национал айтырыгны шинтпирлээриниң дүлгүүрү боор, күрүнениң иштики политиказының, Россияның тускай туружунуң кезии апаарынга идегелди илередип турар бис.

Бистер 1990 чылдың чазынында дүвүрээзиннинг болуушкуннарның катаптаарын күзевейн турар бис. Ынчаарда эмин эрттир хөөредир журналистериң хайыбиле Хову-Аксынга үскүлежиишкин бүгү эвилелге нептерээн турган болгай. Кыска үениң иштинде тус чер болуушкуну долгандыр өзулуг дүймээзинни үндүрген турган. Ол хамаанчок аңаа шериг терминологиязын ажыглаарын оралдажып турганнар болгай. Бистерге ол болуушкуннуң өзулуг чылдагааннарын бодап көөр үе турган. Оларның кол чылдагааннарының бирээзи — Совет Эвилелиниң сандарап эгелээни болгаш ниити төп тенденцияларның күштелиишкини болганын өске-даа регионнарга ол ышкаш болуушкуннар бадыткап турар. Өлүп бар чыдар айтып-дужаар система бодунуң амытынын кижилериң өлүмчидими-биле безин узадырын оралдажып турганы олдур. Мегелеттирген кижилерни бот-боттарынга удур туруштургаш, ындыг кара сагыштыг херектериң төнчүзүн деңдески эвес байдал-биле чажырарын оралдажып турганнар. Кем-херек үүлгедикчилери идеяттер ону улам хөөктүрүп турганнар. Чогуур үезинде алдынган хемчеглериң ачызында ону хөрлээлетпейн өжүрер, ону изиг точка республиказа болу бээринден чайладыр аргалыг болган. Ам ол бүгү — төөгүге билдингир, эрткен үениң шыңгыы өөредии болу берген.

Бөгүн республикада политиктиг байдал быжыг туруштуг болгаш харын-даа төпте болгаш Россияның чамдык регионнарында ышкаш, бүгү-ниити чөпшээрежилгезиниң дугайында Керээге ат салырының айтырыы бисте чидиг болбайн турар. Партиялар болгашшимчээшкиннер-биле ниити чөпсүүүшкүн чедип алдынган. 1990 чылдаазы-биле деннээрге, чоннуң өскээр көжер чоруу үш катап эвээжээн болгаш чайгаар байдалче шилчээн деп, чугаалап болур апарган. Ынчалза-даа бистер ол Керээниң күжү чаңгыс хүн-биле доозулбас деп чүвени барымдаалап көргеш, төп черниң инициативазын чедип алган үүлдерни быжыглаарынга улуг идегел кылдыр көрүп, деткээн улус бис.

Бистиң манаашкыннарывыс шын болган дээрзин шуут дорт чугаалап болур. Тыва Республиканың Юстиция яамызында дүрүткеттинген барык шупту ниитилел-политиктиг организациялар боттарының холдарының ужуу-биле Керээни май 31-де быжыглап, бадыткааннар. Москвага бодааргa, аңаа коммунистер база ат салганнар. Аңаа-ла кандыг-даа саадаашкын чокка ооң хоойлу-дүрүм баазазын салып эгелээн бис. Белеткеттинген Хоойлу төлевилелинде ону амыдыралга боттандырарының базымнары чөпшээрежилге комиссиязын болгаш республика Президентизиниң чанынга ийи чаа ниитилел институдун — Төлээлекчилериң ниитилел палатазын база Экономика чөвүлелин тургузары көрдүнген. Баштайгызы ниитилел-политиктиг каттыжыышкыннарның, а ийигизи биче болгаш ортумак бизнестиң, акционер ниитилелериниң база кооперацияның төлээлекчилериннен тургустунар. Оларның дузазы-биле бистиң ниитилел амыдыралывыстың суданын билип, социал частыышкынны баш бурунгаар болдурбайн барып болур бис.

Бүгү-ниити чөпшээрежилге дугайында керээниң тыва вариантызының идеязын ажылдап кылганы болгаш аңаа ат салганы база чогумчалыг болган деп санап турар бис. Ында российжи Керээниң кол үүлдери тус черниң байдалдарынга таарыштыр кылдынган.

Бот-башкартынылга дугайында чугааны уламчылавышаан, база бир үүлче кичээнгейни угландырар бодай-дыр мен. Тывада ындыг үүлдүң боор болурун чугаалап турар политологтар Россияның составында республиканың бактаап турарының үр эвес үезинге сылдап, болганчок-ла 1944 чылдың актызы — ССРЭ-ге каттышканы хоойлуга дүүшкек эвес дээрзин бүзүредирин оралдажып турарлар. Шынап-ла, республика-биле харылзааларны тургузуп тура, федералдыг төп бистиң 50 чыл бурунгаар аңгы бот-догуннаан күрүне турганывысты кичээнгейге ап көөр боор деп идегеп турар бис. Ынчалза-даа моны катап сагындырып каайн, 1992 чылда республика Федерация керээзинге ат салган, а эрткен чылдың төнчүзүнде чаа Конституцияның бирги үүлүлүбиле Россия Федерациязының субъектизи боор турарын бадыткаан. Ол үүл биске тодаргай ханы ужуруткалыг, а бот-башкартынышкын дугайында тезис аңаа-ла-бир гипотезага үндезилеттинген болаашкын уткалыг боор турар.

Мээң ам чаа илереткен бодалымны деткивейн, аңаа каттышпайн турар улустар республикада бар дээрзин билир мен. Оон өске болбас-даа ужурлуг турган. Төп биле субъектилер арызында харылзааларны аңгызыңгы тайылбырлаар үүлдер чогум-на ол харылзааларның ам-даа төнчүзүнге чедир тодараттынмаанындан боор турар.

Сактыр-ла болгай Силер, Борис Николаевич, мурнунда турган Дээди Советтен кандыг хоойлуну девискээрлериң манап турганын аан, ол хевээр чедир манап чадап кааннар-ла болгай. Федерация керээзин боттандырарының дугайында хоойлу-дур ийин. Силерниң сөөлгү үеде ынай-бээр үнүүшкүнүнерден алырга, ону ийи талалыг керээлер болгаш дугуржулгалар кылыры-биле солуур деп шинтпирлеп алган ышкаш Силер. Бир эвес ол ындыг болза, бодап көөрүмге, часпайн турар Силер.

«Федерация хүнүнүн адаанга» төлептиг черни республиканың чонунга тып аар, күрүне тургузуун чаартыры дээш дилээшкиннериниң кол-кол түңнелдерин кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Бүгү-ле билдингир бергелер турза-даа, ол адырларның чаартылгазы базисте, экономика адырларында өскерлиишкиннерден чүгээр боттаныш турар.

Бистиң улус ажыл-агыйывыстың дотациялыг чоруу — төрүмелинден-не, кажан-даа эмнеттинмес хоочу дээр дугайында бодалдар бар. Ол шын эвес болур ужурлуг. ТАР-га социализмниң идеяларының тиилелгезинге чедир тывалар боттарын хиреша-биле ашкарып-чемгерип, хепкерип чораннар. Бир сезон дургузунда алдын тывыкчылары беш үүс килограмм чедир алдынны чуп, тып турганнар, а эрткен чылын чүгле үш үүске арай деп чедирген болгай бис.

1941 чылда 90 мун чурттакчылыг ТАР 1 миллион 700 мун баш санныг малдыг турган. Үндүрүглер бюджет акшаландырыышкыныбиле чүгле күрүне эргечагыргазының аппаралын өвес, харын-даа бүгү социал адырларны хандырар арганы берип турган. ТАР акшазының үнези рубль курузундан дудак чок турган.

Амгы байдал — бистиң буруувус эвес, а турээвис дээрзин билип алырынга айыттынган чижектер чедер боор деп бодай-дыр мен. Хөй халапты көрүп келген российжи Нечерноземье, Сибирь девискээрлериң хөй кезии кандыг чылдагааннар-биле ындыг байдалга келген ийик, бис база-ла шакла ынчаар аңаа келген бис. Тоталитарлыг күрүненің бүгү экономиказы шак ындыг хоочулуг чораан. Ынчалза-даа бөгүн буруулуглар дилээри болдунмас, харын-даа бүгү-ле бурууну кандыг-бир чонче, ооң иштинде орус чонче чууй каап канчап-даа болбас. Аңаа-ла онзалап айтып каайн: ТАР үезинин ботка чедер турган экономиказы совет экономиканың бир-ле чөпшүл чиг эт берикчизи болу берген.

Амгы үеде кол сорулга кылдыр экономиканың структурлуг эде чаартылгазын көрүп турар бис. Программаны ажылдап кылырын зажок шыңгыы көрүп, олче улуг кичээнгейни угландырган бис. Бистиң дилээвисбиле ооң экспертиза-хыналадазын кылырынга Москваның ийи институдун хаара туткан. Майның төнчүзүнде түннел үндүрүгген. Куске чедир ооң кол үүлдерин чогуур федералдыг программаларга саналдап киирер бодап турар бис, ынчангаш маңаа, Борис Николаевич, силер-биле кады хүндүлүг оралакчы-премьерлериң болгаш министрлериң дузазынга идеген турар бис.

Экономиктиг реформаларны ханыладырының кол угланыышкыннары-биле шимчээшкинге ортумак российжи темпилерден чылыш калбайн турар бис. Биче болгаш ортумак хуужудулга доозулган. Дараазындагы үе-чада — улуг будүрүлгелерни акционержидери. Эмин эрттире бербейн, монополчу будүрүлгелерни хуужудуп эгелеп, адаанна-жылга, чижилге байладын тургузар дээш оларны бодамчалыы-биле үүрмектеп, кезектеп турар.

Республиканың келир үезинге «Сибирь дугуржулгазы-биле харылзаалар улуг ужур-дузалыг болур ужурлуг. Ол ассоциация — чөөн чүк болгаш мурнуу-чөөн чүк кызыгаарларында, Ооҗум Океан-Азия девискээринде Россияның идегелдиг челенгиижи. Ында Тывага онза роль онаажып турар. Хамыктың мурнунда, ол Россияның Төп Азияже — Барыын Моолче болгаш Кыдатче харылзаштырыкчы көвүрүү боор турар. Тываның ачызында Россия ол рынокче чаңчыл болган Ортаа Азияның республикаларын таварыштыр чоруткан демир-орук болгаш автомобиль харылзааларының биеэдеги эвилел транспорт схемазын оюп эртип, дорт үнер аргалыг болур. Ынчангаш «Сибирь дугуржулгазы» меңээ, Россияның Президентизинге транспорт харылзааларының ийи вариантызын саналдап киирерин бүзүрээн чүве. Баштайгызы — ол колдуунда-ла келир үениң айтырыы болур ужурлуг. Ол болза Красноярск крайдан Кызыл болгаш Моол таварты кыдат кызыгаарда Урумчи хоорайже демир-орук төлевилели-дир. Чоокку он беш-чээрби чылдарда демир-орук төлевилелин боттандырып шыдавазывысты билип турар бис. Ындыг болганда, ийиги вариант артар-дыр. — Тыва таварыштыр Кыдатче автомобиль оруу. Ынчалза-даа ону боттандырар дээр болза, «Сибирь дугуржулгазының» болгаш эрге-чагырганың федералдыг органнарының кады ажылдажылгазы херек. Бир эвес ол ындыг болур болза, бүгү Россияга ажыктыг болур. Тываның экономиказын бурунгаарладырынга ол аажок улуг идиг.

А ам дээрезинде эге деңнеливис чеже-даа куду болза, бүдүрүлгевисти болгаш социал адырларны чаартыр дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап турар бис. Чеже-даа берге турган болза, эрткен чылын сайгарлыкчы чорукту деткиирингe 2,5 миллиард рубль түңнүг инвестиция чээлилерин тускайлап, үндүрүп бердивис. Ооң үреттүннели ам безин көстүп кээп турар. Үр хуусаалыг инвестициялар фондузундан акшаландырытынган хуу бизнес бир миллиард ажыг рубль түңнүг продукцияны будүрген болгаш сайгарган. Силернин экономиктиг чарлыктарынарның бөлүүн мээн ужуражып, чугаалажып четтикпеним сайгарлыкчылар белии-биле үнелеп, сайзыралдыг рынокту дурумнеринче эргилге кылдыр демдеглеп турарын Силерге чугаалаар бодадым, Борис Николаевич.

Садыг-биле чергелештир хуузунда сайгарлыкчы чорук көдээ ажыл-агыйга болун чугулазы-биле көргүзүп эгелээни дыка солун. Амгы үеде үш мун хире фермер (арат) ажыл-агыйдар бурутканнырган. Бир эвес оларның иштинден харын-даа үштүң ийизи херек кырынга ажылдаар чүве болза, ол дээрге бистиң республиканга көскү салдарны чедирер. Барыын кожуннарда эрткен күзүн-не оларның өнчүзүнге малдын баш саны колхозтарның болгаш коллективтиг өске-даа ажыл-агыйларның малының баш санын ашканы кончуг чугула болуп турар.

Тараның болгаш картофельдиң тарылга шөлдериниң кызылдырының көстүп келген байдалы чоокка чедир-ле бисти дувуреткени биске оюн-баштак эвес болган. Ынчалзажок тараа аймаа мал чемнеринге болгаш тараага өртектерни өстүргени үрезин талазы-биле улуг дувурелли болдурган. Хоорай будурулгелериниң коллективтери безин тараа шөлү дээш оочурга турупкан. Ук хергелдерге черни ангылап бээринге шаптараазын болдурбазын, куделлиг кижилерге техника болгаш үрезин-биле дузалаарын эрге-чагырганың чер-чер органнарынга хүлээнгирер ужурга таварышкан бис. Ийи чыл бурунгаар хоорайжыларга сөөлгү ужен чыл иштинде фрегаттар-биле суггарар 400 гектар ажыг тарылга шөлүн берген. Республика Саян артынлан бир-ле дугаар чаңгыс-даа килограмм картофель сөөртпээн. Фермер продукция будүрүп турар апарган. Ону болбаазырадыр айтырыг ам ооң сагыш салыр үүлү апарган. Чоокта чаа Өвүр кожуунуң ындыг янзылыг бир ажыл-агыйынга чордум. Алгы-кеш эттээр, тараа дээрбелээр, сүт болбаазырадыр талазы-биле дериг-херексел ооң ажыл-агыйында бар чорду.

Ындыг таварылгаларда ажыл-агый чогун чоруй баргаң кылдыр чугаалажырлардыр. Түңнелдер бистиң ниити деннеливиске безин тодаргай көстүп келген. Бир эвес федерация бюджединден дузаламчының ниити хемчээли 1992 чылда бистиң чылда чарыгдалдарывыстын 90 хуузу болгаң болза, эрткен чылын 86 хуу болу берген, а амгы үеде ону 83-82 хуу чедиررин планнап турар бис. Ол чедиишкинни чаңгыс фермерге хамаарыштырары кенен чорук болу бээр болбайн аан. Ниити херекте ооң үлүг-хуузу амдыызында ындыг кончуг улуг эвес болгай. Ол дээрге хамыктың мурнунда үндүрүг албаныың чаа-ла эгелеп турарындан ындыг болуп турар. Чарыгдалдарны кызырып эгелээн бис. Бюджет системаазын майда акшаландырыышкынның инвестор режиминче шилчиттивис.

Политиктиг болгаш экономиктиг адырларны чаартырынче чорувушаан, бистер, хамыктың мурнунда, Тываның улустарының угаан-бодалын катап тургузар сорулганы боттандырып турар бис. Олар бүгү-ле чаартыкчыларның киржикчилери болбушаан, боттарының төөгүзүн, күрүне тургузуун болгаш рынокту ниитилелге боттарының туружун чаа өзу-биле медереп билип турарлар. Бистер, республиканың удуртукчулары, боттарывыстың талавыстан чонну ооң күзел-чүткүлдерин өзугаар деткип турар бис. Ие байдалын болгаш чаш назынны камгалаарынга, школа өөредилгезин, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге чергелерин чаартырынга эрге-хоойлулуг база тургустунуп турар. Өөредилге программаларынга улусчу педагогиканы-даа, эртемниң чедиишкиннериндаа барымдаалап көрүп турар.

Чүгле тываларнын эвес, а Тываның бүгү улустарының культуразын хөгжүдер талазы-биле чаңгыс аай программа бисте бар дээрзин республика музейинге барып чорааш Силер көрдүнер. Национал чаңчылдар, өзулалдар болгаш сүзүглелдер делегей культуразының, эн чаа чедиишкиннери-биле ында сыры холбашкан.

Тыва улустуң культура талазы-биле онзагай үүлдериниге — сыгыт-каргыраага, хамнаар чоруккa, а ол ышкаш тыва улустуң национал хосталгалыг шимчээшкининиң чадаларының бирээзинге — «Алдан-Маадыр» тура халыышкынының 110 чол оюнга, орхон-енисей бижимелдерин чазып номчаанының 100 чылынга болгаш Тываның эрте-бурунгу найысылалы — Самагалдайның үндезилеттинин тургустунганының 230 чылынга тураскаатканн делегей ужур-дузалыг симпозиумнарны база конференцияларны 1992-1993 чылдарда эрттиргилээн.

Россияның улустары-биле культура харылзааларын хөгжүдер сорулга-биле тыва культура төву Москвада тургустунган. Тыва фольклор «Аян» болгаш «Саян» ансамбльдери база ылангыя сыгыт-каргыраа күүседикилери Россияда болгаш ооң лашкаар сурагжый берген. Бистиң ча алыкчыларывыс болгаш мөгелеривис Россияның шилиндек командаларының составында кирип турар. Мөгелеринин «Азияның төву» делегей чергелиг маргылдааны эрттирери чанчыл апарган.

Угаан-бодал дээжизин катап тургузарынга Ылыктыг XIV Далай-Ламаның 1992 чылдың күзүнүнде бистин республикага келгени үреттүннелдиг рольду ойнаан. Сарыг шажын хүрээлерин катап тургузар талазы-биле ажыл чоруп турар. Самагалдай суурда дуган (мөргүл кылыр чер) болгаш Кызылда хүрээ туттунган. Бии-Хем кожуунунун Туран хоорайга православ хүрээ-хиитти катап тургузарынга акша-хөрөнги чылдазы уламчылап турар.

Хүндүлүг Борис Николаевич, Силернин аян-чоруунар тыва черге исти арттырып каар. Силер бистин республикага хөйну кылган силер, ынчангаш Силер мында болганыңарда, бистин республикага эн чугула айтырыгларны шинтпирлээринге дуза кадарынарны Силерден дилээрин чөпшээреп көрүкер.

Бирээде, Экономиканың структуразын эде тургузарының программазы бистe ажылдап кылдынган. Ону инвестициялыг чээлилерни ангылап турган боттандырарынга деткимче көргүзер дугайында Россияның Чазааныга даалга бээрин Силерден дилээр-дир мен. Бюджеттиг бедик дотацияныы, акшаның киреринин кызырылганы хөй-хөй объектилерниң, ооң иштинде дүшкен Эвилелдиң өске-даа девискээрлериниң акы-дүңма дузазы-биле кылдынган тудугларның ара туттунарынга чедирген. Инвестицияларның чок болуп турары политиктиг айтырыг-же шилчип бар чыдар.

Ийиде, Саян-Шушенск суг шыгжамырын дургаар эн чоокку демир-орук станциязынга чедир чүк сөөртүлгезин тургузуп бээринге биске дузалаарыңарны Силерден, Борис Николаевич, дилеп тур мен. Ол дээрге транспорт айтырыын кезик-чамдыктан шинтпирлээринин херек кырынга боттанып болур кара чаңгыс аргазы-дыр. Бөгүн Абакандан Кызылче автомобиль транспорту-биле сөөртүп эккеп турар тонна чүк биске 110 мун рубль болуп турар. Ол айтырыг, үзе шинтпирлевес болза, оларның барааннарывыстың чижир арашинээге инвестицияларны хаара тударынга, республиканың байлак минерал-чиг эт баазазын чоокку чылдарда шингээдип аптар дээрзинге ынаныры биске берге.

Демир-орук транспортунун схемазы амдыызында биске шинтпирлеттинмес, ол дээрге ам-даа ыраккы келир үениң айтырыы-дыр. Ынчангаш агаар транспортун хөгжүдеринин аргазын өөрепип көрүп турар. Эртемденнерни даап бодаан үнелээшкинин ажылдап кылып тургаш, Силернин деннелинерже үнерин чөпшээреп көрүнер, Борис Николаевич. Кызыл хоорайда аэропортту чедир тудары болгаш ону чоорту делегей чергелиг кылдыр болдурары биске эргежок чугула. Бөгүн Тываның кыры-биле делегейнин чээрби авиашугуму ужуп эртип турар.

Планнаттынганындан ажыг шөйлү берген чугаамны төндүрүп тура, бистин республиканың айтырыгларынга кичээнгейиңер дээш Силерге, Борис Николаевич, Россияның Чазааныга өөрүп четтиргенимни илередир хүлээлгелиг мен. А бистин сонгукчуларывыс ону ынчалдыр кылырын менээ хүлээткен чүве. Кыдыкы Сонгу чүк районнарынга Тываны хамаарыштырар дугайында Силернин чарлыынар — ол дээрге амгы байдалдарда үнелеп четтинмес дуза-дыр. Бистин кижилеривистин мурнундан Силерге четтирдивис. Канчаардаа аажок улуу-биле четтирдивис.

Россияның Чазаанын Даргазының оралакчыларынга А. Н. Шохинге болгаш А. Х. Заверюхага, сайыттарга; транспорттун — В. Б. Ефимовка, одалга болгаш энергетиканың — Ю. К. Шафранникке, культураның — Е. Ю. Сидоровка болгаш онза байдалдар талазы-биле — С. К. Шойгуга боттарынарның коллегаларынар-биле ужуражып, оларнын-биле ажылдаанынар дээш өөрүп четтирдим.

Борис Николаевич! Чалалганы хүлээп алгаш, бистиң республиканга келгенинер дээш каанчаар-даа аажок четтиргенивисти база катап чугаалап каайн. Дүүн безин эптеш чок оппонентилериңер лагери бөгүн шаарарган дээрзинге бүзүрээр мен. А ол дээрге Силернин эвилелчилериннерниң, реформалар эвилелчилериниң полугунга немелде-дир. Ындыг болганда биске ажылдаары чиик болур.

Тыва Республиканын Чаазанга хамаарыштыр үүнү чугаалап болурул дизе, эн-не берге үеде безин Силернин чаңгыс бодалчынар болуп келген, Силернин туруштарынардан өскээр баспаан. Россия күрүнезинин ханы чаартылгаларынын, экономиканын, ниитилелдиң оруундан моон соңгаар-даа өскээр баспазывысты дангырагладым.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИНГЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛГАШ НЕМЕЛДЕЛЕР КИИРЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Хоойлузу

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканын Чер кодекизинин 118 үүлүн дараазында эдилге-биле айтыр:

118 үүл. Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш административтиг харыысалга

1. Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш юридиктиг албан черлери болгаш хамаатылар административтиг чурум-биле дараазында торгаалга онаажыр:

черни үндүрүп берип турда, хоорай тудуунун бадылаан документациязын үрээнин туразы-биле тудуг кылгаы, черни туразы-биле эрткен хамаатыларнын, албан-дужаалдыг кижилериниң болгаш юридиктиг албан черлериниң хоойлу-дүрүмге удур хөделиишкиннери дээш хамаатыларны — ажылдың адаккы төлевириниң үштен беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — бештен он чедир, юридиктиг албан черлерин — ондан чээрби хемчээли чедир;

черни химиктиг болгаш радиоактивтиг будумелдер, будүрүлге артынчылары-биле хирлендиргени дээш хамаатыларны — ажылдын эң биче төлевириниң бештен он чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — ондан чээрби чедир, юридиктиг албан черлерин — чүстен ийи чүс хемчээли чедир;

черниң байдалынга таарымча чок салдарлыг объектилерни төлевилээни, таарый тургусканы, тутканы болгаш ажыглалга киргени дээш, хамаатыларны — ажылдың адаккы төлевириниң үштен беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — бештен он чедир, юридиктиг албан черлерин — чүстен ийи чүс хемчээли чедир;

бойдус камгалалының, бойдус-заповедник, кадыкшылылга, дыштанылга ужурдузалыг черлерни, ажыглаары онзагай негелделиг өске-даа черлерни, а ол ышкаш радиоактивтиг хирленнишкинге таварышкан черлерни ажыглаарының доктааттынган чурумун үрээни дээш хамаатыларны — ажылдын эң биче төлевириниң үштен беш чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — бештен он чедир, юридиктиг албан черлерин — ондан чээрби хемчээли чедир;

көдээ ажыл-агый черлерин чөптүг эвес ажыглааны, черни экижидер, катап эде аайлаар болгаш хөрзүнүң хаттан, сугдан үрелиринден камгалаар база хөрзүннүң байдалын баксырадыр өске-даа болуушкуннарны болдурбас талазы-биле ыяапла боттандырар хемчеглерни күүсетпээни, чер участоктарын өскээр ажыглааны, черни үреглээринге чедирер аргалар-биле баксыратканы, чер дээш төлевирлерни доктаамал киирбейн турары дээш хамаатыларны болгаш албан-дужаалдыг кижилерни — ажылдың эң биче төлевириниң бештен он чедир, юридиктиг албан черлерин — чүстен ийи чүс хемчээли чедир.

черниң ниити байдалының ажыглалының дугайында медээлерни өскерткени, ол-бо чер аразының демдектерин уштканы, түр ажыглап ээлеп турары черлерин эгидериниң хуусааларын үрээни дээш хамаатыларны — ажылдың эң биче төлевириниң бирден үш чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — үштен беш чедир, юридиктиг албан черлерин — бештен он хемчээли чедир;

чер хоойлужудулгазын үрээрин чайладыр айтырыгларның талазы-биле черни ажыглаар болгаш камгалааны дээш күрүне контролюн боттандырып турар органнарның албан-дужаалдыг кижилериниң бижимел айтыышкын-саналдарын күүседириниң ойталааны ийикпеазы өй-шаанда күүсетпээни дээш хамаатыларны — ажылдың эң биче төлевириниң бештен он чедир, албан-дужаалдыг кижилерни — ондан чээрби чедир, юридиктиг албан черлерин — чээрбиден үжен хемчээли чедир;

чер участоктарын бөөр дугайында хамаатыларнын билдириишкиннерин (дилеглерин) чугаалажып көөрүнүн хуусааларын үрээни база черниң хостуг фондузунун барының дугайында медээни чажырганы дээш албан-дужаалдыг кижилерни — ажылдың эң биче төлевириниң хемчээлин чедиден он чедир улгаттыргаш, торгаар.

Чер хоойлужудулгазының айыткан үрээшкиннери дээш торгаалдарны Тыва Республиканын Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитединин чер-чер органнары онаар.

Торгаалдарны онааганы болгаш өске-даа хемчеглер алдыртканы буруулугларны оларның үрээн үүлүлдерин эде кылырындан хоставас.

2. Тыва Республиканың Черни ажыглаар база камгалаар талазы-биле күрүне инспектору болгаш ооң оралакчылары, черни ажыглаар база камгалаар талазы-биле инспекторлар болгаш оларның оралакчылары, а ол ышкаш черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш контрольду боттандырарын дааскан күрүне органнарының бүрүн эргелерлиг тускай төлээлеткен албан-дужаалдыг кижилери чер хоойлужудулгазын үрээнинин дугайында херектерни чугаалажып көөр эргелиг.

Айыткан ол кижилерниң торгаал онаар талазы-биле тодаргай бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр.

3. Тыва Республиканың Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш торгаалдарның түңүн, ону Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитединин органнары онааган болза, дараазында дензигүүрлүг кылдыр хуваар:

25 хуузу Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитединин база ооң черчерде органнарының тускай агар саныгче, 25 хуузу — кожууннарның, Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче, 50 хуузу — Тыва Республиканың республика бюджединче кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың июнь 1.
№ 113.

«Тыва Республиканың Чер кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Тыва Республиканың Чер кодекизинге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ону парлаан хүнүнден күштүг болдуруп эгелээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың июнь 1.
№ 114.